

CHARAKA SAMHITA. PART I, CHAPTER 17 /
TRANSLATION FROM SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

Dmytro Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

The publication presents the first Ukrainian translation of the seventeenth chapter of the first part of the fundamental Sanskrit treatise on Ayurveda (traditional Indian medicine) *Charaka Samhita*. (For previous chapters, see the previous issue of *The World of the Orient* journal, issues 2–4 of last year, and issues for 2017). The text was most likely written in the 1st century CE. The translation is of great importance for acquaintance of the Ukrainian readers not only with medical conceptions and life of Ancient India but also with respective religious and philosophical doctrines.

The seventeenth chapter deals with diseases of the head, heart diseases, and seven types of abscesses. Abscesses are classified according to shape, color and location. Diseases of the head include migraine, rhinitis, diseases of the mouth, nose, eyes and ears, dizziness, facial paralysis, head tremor, spasm of the throat, neck or jaws, and “various other diseases”. The main cause of diseases in Ayurveda is considered to be an imbalance of *doshas* which are similarities of humors mentioned in the works of Hippocrates. The chapter also describes such an imaginary component of the body as *ojas*: “The yellowish slightly red fluid which is lodged in the heart is called the *ojas* of the body. Owing to its loss, a man dies”. Along with this, the chapter names such quite rational causes of pathological “imbalance” of mythical *doshas* as unhealthy diet, excessive physical exertion or, conversely, hypodynamia, emotional state, etc.

Quite interesting that a person suffering from a serious illness is in passing called a sinner in the chapter. This is evidence of the naive theology of antiquity, according to which people suffer for their sins. The author urges readers to always take care of their health, because every person is surrounded by diseases like enemies. The chapter ends with a summary list of its content.

Keywords: antiquity; Ayurveda; Charaka; India; samhita; Sanskrit; therapy; translation

ЧАРАКА-САМГІТА. РОЗДІЛ І, ГЛАВА 17 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікувати переклад одного з трьох засадничих трактатів аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. Цей номер журналу знайомить читача із сімнадцятою главою першого розділу. Як нерідко буває в цьому трактаті, у назву винесені перші слова глави, тому назва далеко не повністю відображає її зміст. Насправді про п’ять різновидів хвороб голови йдеться лише у віршах 8–29. Головною причиною хвороб узагалі й хвороб голови зокрема в аюрведі вважається дисбаланс *дош* (аналогів гуморів, що згадуються в працях Гіппократа): *вати* (*vāta* фізіологічне повітря), *пітти* (*pitta* жовч, або фізіологічний вогонь), *капхи* (*kapha* слиз). До хвороб голови зараховані мігрень, нежить, захворювання рота, носа, очей та вух, запаморочення, параліч обличчя, тремор голови, спазм горла, шиї або щелеп та “різні інші хвороби”. Окремо згаданий гельмінтоз, викликаний не гіпотетичними дошами, а цілком реальними гельмінтами. У низці рукописів одним з факторів, що викликають цю “супроводжувану жажливими симптомами хворобу

голови”, названа бідність, і в усіх варіантах тексту хворий затаврований як “грішник”. За давніми уявленнями релігійних людей, у світі, створеному справедливим Богом, мала б панувати справедливість, і якщо хтось страждає, то це відплата за його гріхи. Буддисти відкидають уявлення про Бога як несумісні з наявністю у світі зла й несправедливості. У найшанованішій тамілами-індусами й тамілами-джайнами книжці “Тірукурал” є красномовний вірш (1062), очевидно, буддійського походження: “Якщо злиденну долю людям дав Творець, / іде хай в жебри сам і згине там!” Теїсти вдаються до теодицеї, придумуючи для Бога ті чи інші виправдання. Наприклад, прикута до ліжка прабабуся-баптистка автора цієї вступної статті на запитання своєї дочки (що росла вже в атеїстичному СРСР) про те, чому Бог не врятував свою вірянку від такого сумного стану, відповідала біблійною цитатою: “Кого люблю, того караю”¹. Можна втішатися тим, що Бог посилав випробування з якоюсь неочевидною метою, а потім стражденного чекатиме нагорода. У біблійній книзі Йова друзі головного героя, який опинився в жахливому становищі, попри те що був “невинний та праведний, Бога боявся, а від злого втікав”, настирно вимагають від нього покаятися в гріхах (можливо, скоєних ненавмисно й не помічених). Індуїзм надає чудові можливості для виправдання страждань праведної людини: мовляв, вона грішила не в цьому, а в минулому житті. Російські кришнаїти виправдовують свою байдужість до долі українських одновірців, які потерпають від російської агресії, тим, що, мовляв, українці нагрішили в минулих життях і тепер прийшов час справедливої відплати [див.: Fil, Karpitsky 2024]. Так само у вірші 1.17.28 “Чарака-самгіти” той, у чийй голові завелися черви, прямо названий грішником, і коментатор Чакрапанідатта (XI ст.) серйозно пояснює, що такою хворобою, супроводжуваною сильним болем, хворіють лише грішники.

У віршах 30–40 йдеться про хвороби серця. Як і хвороби голови, вони класифікуються за тією чи іншою дошею, вихід якої зі стану рівноваги нібито спричинив захворювання. Але поряд з цим названі цілком раціональні причини “розбалансування” міфічних дош: нездорове харчування, надмірні фізичні навантаження чи, навпаки, гіподинамія, емоційний стан тощо.

Леонардо да Вінчі вважав, що в тих галузях знання, де не можна застосувати математику, немає достовірності. Цю ж ідею афористично висловив Галілео Галілей: “Книга природи написана мовою математики”. Очевидно, автор “Чарака-самгіти” теж підозрював, що ця мова є універсальною мовою науки. Вірші 41–42 свідчать про любов автора до арифметики й основ комбінаторики. Він нарахує 25 різновидів патології через надмірне посилення дош: три з двома надмірно посиленими дошами й однією просто посиленою, три з однією надмірно посиленою дошею й двома просто посиленими, шість із дошами, одна з яких незначно посилена, друга – помірно посилена, третя – надмірно посилена, один із трьома посиленими однаково, шість з однією надмірно посиленою дошею та однією просто посиленою, три з однаковим посиленням двох дош, три з посиленою однією дошею. Відхилення від норми може бути не лише плюсовим, а й мінусовим, і про це сказано у вірші 43. Далі наводяться симптоми конкретних комбінацій патологічного поєднання дош. Непоганим коментарем до цієї частини глави могло б бути попередження Абу Рейхана Біруні на початку глави про фантастичну географію пуран у його трактаті “Індія”: “Хай читач побачить неспроможність усього того, у чого немає підстав” [Al-Beruni’s India... 1910, 251].

Більш реалістичний вигляд має апеляція до зменшення обсягу тих чи інших тканин організму чи його фізіологічних виділень; про це оповідається у віршах 64–72. Потім автор переходить до опису фантастичного складника організму – *оджасу*. Після вірша 75 у деяких рукописах є вірш, який ми позначили як 75.1 і надрукували з відступом. У віршах 76–79 названі причини виснаження чи ожиріння.

Значна частина глави присвячена опису семи видів гнійників, які класифікуються за формою, кольором і локалізацією. У віршах 112–113 окреслені вектори “троїстого шляху дош”: (1) зменшення – стабілізація – збільшення, (2) вгору – вниз – упоперед, (3) нутрощі – периферійна система – життєво важливі частини тіла й суглоби. У вірші 114 звернено увагу на залежність стану організму від пори року, а потім перераховано важливі функції дош у нормальному стані й зазначено, що доші, виведені зі стану рівноваги, спричиняють хвороби. Вірш 119 закликає читача завжди піклуватися про своє здоров’я, бо кожна людина оточена хворобами, мов ворогами. Завершується глава підсумковим переліком її змісту.

Санскритський текст транслітеровано із семитомного видання “Agniveśa’s Caraka Samhita. Text with English Translation & Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta’s Āyurveda Dīpikā by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash” (Varanasi, 2008). Нумерація віршів відповідає цьому виданню. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Burba 2018].

Розділ I. Загальні положення (sūtrasthāna)

Глава 17. Скільки [є хвороб] голови (kiyantaḥ śirasīyam)

1 athātaḥ kiyantaḥ śirasīyam adhyāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ ||

Тепер викладатимемо главу “Скільки [є хвороб] голови”.

2 iti ha smāha bhagavān ātreyaḥ ||

Так сказав Брагаван Атрея.

3 kiyantaḥ śirasi proktā rogā hr̥di ca dehinām |

kati cāpy anilādīnām rogā māna-vikalpajāḥ ||

[Агніवेशа спитав]: “Скільки хвороб голови й серця втілених [душ] названо? І скільки [є] хвороб, породжених варіаціями співвідношень [дош]², починаючи з повітря?

4 kṣayāḥ kati samākhyātāḥ piḍakāḥ kati cānagha |

gatiḥ kati vidhā cuktā doṣānām doṣa-sūdana ||

О бездоганний, скільки перераховано виснажливих [хвороб] і скільки [типів] гнійників? Винищувачу [патологічних] дош, про скільки видів шляху [руху] дош сказано?”

5 hutāśaveśasya vacas tac chrutvā gurur abravīt |

prṣṭavān asi yat saumya tan me śṛṇu savistaram ||

Почувши ці слова Гуташиवेशі³, гуру сказав:

– О гречний, про що ти запитав, про те почуй від мене докладно.

6 dṛṣṭāḥ pañca śīrorogāḥ pañcaiva hṛdayāmayāḥ |

vyādhīnām dvyadhikā śaṣṭir doṣa-māna-vikalpajā ||

Побачено п’ять [видів] хвороб голови й п’ять серцевих розладів. Розладів, породжених варіаціями співвідношень дош, шістдесят і два.

7 daśāṣṭau ca kṣayāḥ sapta piḍakā mādhumehikāḥ |

doṣānām tri-vidhā cuktā gatiḥ vistarataḥ śṛṇu ||

Виснажливих [хвороб] вісімнадцять, діабетичних⁴ гнійників сім [типів], і сказано про шлях [руху] дош, [що має] три види. Слухай детальніший [опис].

8 samdhāraṇād divā svapnād rātrau jāgaraṇān madāt |

uccair bhāṣyād avaśyāyāt prāḡ vātād atimaithunāt ||

Через придушення природних позивів, спання вдень, неспання вночі, пияцтво, гучні розмови, холодну росу, зустрічний вітер, надмірний секс⁵,

9 gandhād asātmyād āghrātād rajo-dhūma-himātapāt |

gurv-amla-harītād ānād atīśītāmbu-sevanāt ||

вдихання несумісних [з організмом людини] запахів, пил, дим, холод, спеку, вживання [страв із] важкого й кислого та зелені, вживання дуже холодної води,

- 10 śiro 'bhighātād duṣṭāmād rodanād vāṣpa-nigrahāt |
meghāgamān manas-tāpād deśa-kāla-viparyayāt ||
травми голови, хвороботворні токсини, ридання, стримування сліз, прихід хмар [із
початком сезону дощів], душевні муки й протилежні [бажаним] клімат і пору року
- 11 vātādayaḥ prakupyanti śirasy asraṃ ca duṣyati |
tataḥ śirasi jāyante rogā vividha-lakṣaṇāḥ ||
[доші], починаючи з *вати*, збуджуються і кров у голові псується. Тоді в голові
з'являються хвороби з різними симптомами.
- 12 prāṇāḥ prāṇabhṛtām yatra śritāḥ sarvendriyāṇi ca |
yad uttamāṅgam aṅgānām śiras tad abhidhīyate ||
Та частина [тіла], яка найвища з [усіх] частин [тіла] і в якій перебувають прани⁶
живих істот та усі чуття, називається головою.
- 13 ardhāvabhedako vā syāt sarvaṃ vā rujyate śiraḥ |
pratiśyā-mukha-nāsākṣi-karṇa-roga-śiro-bhramāḥ ||
[Серед хвороб голови] будуть мігрень⁷ (або розколюється вся голова), нежить,
захворювання рота, носа, очей та вух, запаморочення,
- 14 arditam śirasaḥ-kampo gala-manyā-hanu-grahaḥ |
vividhāś cāpare rogā vātādi-krimi-sambhavāḥ ||
параліч обличчя, тремор голови, спазм горла, шиї або щелеп та різні інші хворо-
би, що виникають через [доші], починаючи з *вати*, та від гельмінтів.
- 15 prthag diṣṭās tu ye pañca saṃgrahe parama-rṣibhiḥ |
śiro-gadāms tān chṛṇu me yathāsvair hetu-lakṣaṇaiḥ ||
Почуй від мене про п'ять хвороб голови, з їхніми конкретними симптомами й
причинами, окремо описаних найвищими мудрецами в переліку [дев'ятнадцятої
глави].
- 16 uccair bhāṣyātibhāṣyābhyām tīkṣṇa-pānāt prajāgarāt |
śīta-māruta-saṃsparśād vyavāyād vega-nigrahāt ||
Через надмірні гучні розмови, пиття⁸ гострих [напоїв], неспання [вночі], дотик
холодного вітру, [надмірний] секс, придушення природних позивів,
- 17 upavāsād abhīghātād virekād vamanād ati |
bāṣpa-śoka-bhaya-trāsād bhāra-mārgātikarśanāt ||
голодування, травми, надмірні очищення [проносним] та [терапевтичною] блю-
вотою, а також сльози, горе, страх, тривогу, носіння тягарів, подорожі та надмірне
виснаження
- 18 śiro-gatāḥ sirā vṛddho vāyur āviśya kupyati |
tataḥ śūlaṃ mahat tasya vātāt samupajāyate ||
посилене повітря, входячи в судини, що проходять через голову, збуджується.
Тоді в ній через [дошу] *вата* з'являється сильний колючий біль.
- 19 nistudyete bhṛsaṃ śaṅkhau ghātā sambhidhyate tathā |
sabhrū-madhyam lalāṭam ca tapatīvāti vedanam ||
Скроні дуже пронизуються [болем], також розривається [від болю] потилиця,
лоб і міжбрів'я наче обпалюються надмірним стражданням,
- 20 vadhyete svanataḥ śrotre niṣkṛṣyete ivākṣiṇī |
ghūrṇatīva śiraḥ sarvaṃ saṃdhibhya iva mucyate ||
шум б'є по вухах, очі немов висмикуються [болем], голова неначе крутиться, не-
мов зіскакує зі зчленувань,
- 21 sphuraty ati sirā-jālaṃ stabhyate ca śiro-dharā |
snigdhoṣṇam upaśete ca śiro-roge 'nilātmake ||
мережа судин надмірно пульсує, шия дерев'яніє. При захворюванні голови, ви-
кликаному повітрям, допомагає масне й гаряче.
- 22 kaṭv-amla-lavaṇa-kṣāra-madya-krodhātāpānalaiḥ |
pittaṃ śirasi saṃduṣṭam śiro-rogāya kalpate ||

Пітта в голові, зіпсована гірким, кислим, солоним, лужним, [а також] вином, гнівом, спекою, вогнем, викликає захворювання голови.

23 dahyate rujyate tena śiraḥ śītaṃ suṣūyate |
dahyate cakṣuṣī tṛṣṇā bhramaḥ svedaś ca jāyate ||

Цією [хворобою] голова спалюється, розбивається на друзки; хочеться холодно-го. Печуть очі, з'являються спрага, запаморочення та піт.

24 āsyā-sukhaiḥ svapna-sukhair guru-snigdḥātibhojanaiḥ⁹ |
śleṣmā śirasi saṃduṣṭaḥ śiro-roḡāya kalpate ||

Слиз у голові, зіпсований задоволенням від малорухливості, задоволенням від [надмірного] сну, переїданням [і вживанням] масного й важкого, викликає захворювання голови.

25 śiro manda-rujaṃ tena suptaṃ stimita-bhārikam |
bhavaty utpadyate tandrā tathālasyaṃ arocakaḥ ||

Цією [хворобою] викликаються помірний біль, сонливість, скутість і важкість [у голові]. Також буває апатія, млявість і брак апетиту.

26 vātāc chūlaṃ bhramaḥ kampaḥ pittād dāho madas tṛṣā |
kaphād gurutvaṃ tandrā ca śiro-roḡe tridoṣaje ||

При захворюванні голови, викликаному трьома дошами, гострий біль, запаморочення¹⁰, тремор – від [доші] *вата*; жар, шал, спрага – від пітти; важкість і апатія – від капхи.

27 tila-kṣīra-guḍājīrṇa-pūti-saṅkīrṇa-bhojanāt |
kledo 'rṣk kapha-māṃsānāṃ doṣa-lasyopajāyate ||

Через надмірне вживання кунжуту, молока й патоки та [вживання] їжі, коли [з'їдена раніше ще] не перетравилася, або [їжі] смердючої чи змішаної [з несумісних складників] стається загнивання крові, капхи, м'язів захворілого.

28 tataḥ śirasi saṃkledāt krimayaḥ pāpa-karmaṇaḥ |
janayanti śiro-roḡaṃ jāta-bībhatsa-lakṣaṇam ||

Тоді через розм'яклість у голові грішника гельмінти викликають супроводжувану жахливими симптомами хворобу голови.

29 vyadha-ccheda-rujā-kaṇḍū-śopha-daurgatya-duḥkhitam |
krimi-roḡāturaṃ vidyāt krimīṇāṃ darśanena ca ||

Нехай [лікар] розпізнає ураженого гельмінтозом за колючим, ріжучим або ниючим [болем], свербінням, набряком, бідністю¹¹ та візуальним [виявленням] гельмінтів.

30 śokoravāsa-vyāyāma-rūkṣa-śuṣkālpā-bhojanaiḥ |
vāyur āviśya hṛdayaṃ janayat uttamāṃ rujaṃ ||

Через горе, голодування та надмірні фізичні навантаження, [вживання] нежирної, сухої та недостатньої їжі [доша] *вата*, увійшовши в серце, викликає сильний біль.

31 vepathur veṣṭanaṃ stambhaḥ pramohaḥ śūnyatā daraḥ |
hṛdi vātāture rūpaṃ jīrṇe cātyartha-vedanā ||

Тремор, серцеві спазми, завмирання [серця], умлівання, відчуття порожнечі в серці, тахікардія та дуже сильний біль після перетравлення [їжі] – ознаки [серцевого] захворювання, спричиненого [дошею] *вата*.

32 uṣṇāmla-lavaṇa-kṣāra-kaṭukājīrṇa-bhojanaiḥ |
madya-krodhātapaiś cāśu hṛdi pittaṃ prakupyati ||

Вживанням гарячої, кислої, солоної, лужної та гострої їжі і [вживанням] їжі, коли [з'їдена раніше ще] не перетравилася, а також вином, гнівом, спекою пітта в серці швидко збуджується.

33 hṛd-dāhas tiktatā vaktre tiktāmlodgiraṇaṃ klamaḥ |
tṛṣṇā mūrccḥā bhramaḥ svedaḥ pitta-hṛd-roḡa-lakṣaṇam ||

Відчуття жару в серці, гіркий присмак у роті, гірка й кисла відрижка, виснаження, спрага, непритомність, запаморочення та пітливість¹² – симптоми серцевого захворювання типу *nimma*.

34 atyādānaṃ guru-snigdham acintanam aceṣṭanam |
nidrā-sukhaṃ cābhyadhikaṃ kapha-hṛd-roga-kāraṇam ||

Переїдання, важка та жирна їжа, безтурботність, малорухливий спосіб життя та надмірне задоволення сном – причини серцевого захворювання типу *kanxa*.

35 hṛdayaṃ kapha-hṛd-roge suptaṃ stimita-bhārikam |
tandrāruci-parīṭasya bhavaty aśmāvṛtaṃ yathā ||

При серцевому захворюванні типу *kanxa* в [людини], охопленої апатією і небажанням [їсти], бувають сонливість, скутість і важкість у серці¹³, наче притиснутому каменем.

36 hetu-lakṣaṇa-saṃsargād ucyate sānnipātikaḥ |
(hṛd-rogaḥ kaṣṭadaḥ kaṣṭa-sādhya ukto maharṣibhiḥ)¹⁴
tri-doṣaje tu hṛd-roge yo durātmā niṣevate ||

При поєднанні [вищеназваних] причин і симптомів [хвороба] називається [терміном] *санніпатіка*. (Великими мудрецами сказано, що серцеве захворювання приносить страждання і важко виліковується).

Коли та нечестива душа, що при серцевому захворюванні [типу *санніпатіка*], породженому трьома дошами, вживає

37 tila-kṣīra-guḍādīni granthis tasyopajāyate |
marmaika-deṣe saṃkledaṃ rasaś cāsyopagacchati ||

кунжут, молоко, патоку тощо, з'являється вузол у певній ділянці [такого] її життєво важливого органа, [як серце], розм'яклість. У ній накопичується рідина.

38 saṃkledāt krimayaś cāsyā bhavanty upahatātmanaḥ |
marmaika-deṣe te jātāḥ sarpanto bhakṣayanti ca ||

З розм'якlostі в певній ділянці того життєво важливого органа ураженої [хворобою] душі бувають гельмінти. Ті звивисті [гельмінти], що виникли, поїдають [серце хворого].

39 tudyamānaṃ sa hṛdayaṃ sūcībhīr iva manyate |
chidyamānaṃ yathā śāstrair jāta-kaṇḍūṃ mahā-rujaṃ ||

Він почувається [так], ніби серце пронизують голками або розтинають зброєю, [і відчуває] виникле подразнення та сильний біль.

40 hṛd-rogaṃ krimijaṃ tv etair līṅgair buddhvā sudāruṇam |
tvareta jetuṃ taṃ vidvān vikāraṃ śīghra-kāriṇam ||

Діагностувавши за цими симптомами дуже серйозне серцеве захворювання, спричинене гельмінтами, нехай знавець поспішає подолати цю хворобу, що швидко розвивається.

41 dvy-ulbaṇaikolbaṇaiḥ ṣaṭ syur hīna-madhyādhikaiś ca ṣaṭ |
samaś caiko vikārās te sannipātās trayodaśa ||

[Є] тринадцять різновидів [патологічного] поєднання тих [трьох дош]: шість, [двічі по три], буде з двома [надмірно] посиленими [дошами] та з однією [надмірно] посиленою [дошею]; з [дошами, одна з яких] незначно [посилена], [друга] – помірно [посилена], [третья] – надмірно [посилена], – теж шість; і один – з [посиленими] однаково.

42 saṃsarge nava ṣaṭ tebhya eka-vṛddhyā samaś trayāḥ |
pṛthak trayāś ca tair vṛddhair vyādhayaḥ pañca-vimśatiḥ ||

[Патологічного] поєднання двох [дош] – дев'ять, з них шість – від посилення однієї [доші], три [спричинені] однаковим [патологічним] посиленням [обох]. І [патології, викликані] окремо, [однією дошею], – три. [Загалом] їх, хворобливо посилені [станів дош], двадцять п'ять.

43 yathā vṛddhais tathā kṣīṇair doṣaiḥ syuḥ pañca-vimśatiḥ |
vṛddhi-kṣaya-kṛtāś cānyo vikalpa upadekṣyate ||

Як із [хворобливо] посиленими, так і з [хворобливо] послабленими [станами дош] – [ix] буде двадцять п'ять.

Опишемо також інші [патологічні стани], викликані посиленням-послабленням.

44 vṛddhir ekasya samatā caikasyaikaśya samkṣayaḥ |
dvandva-vṛddhiḥ kṣayaś caikasyaika-vṛddhir dvayoḥ kṣayaḥ ||

Посилення одного, рівновага одного й послаблення одного. Посилення двох, послаблення одного. Посилення одного, послаблення двох.

45 prakṛti-sthaṁ yadā pittaṁ mārutaḥ śleṣmaṇaḥ kṣaye |
sthānād ādāya gātreṣu yatra yatra visarpati ||

Коли пітта нормальна, при послабленні слизу [фізіологічне] повітря, витягнувши її з її [природного] місця, розносить у ті чи інші частини тіла.

46 tadā bhedaś ca dāhaś ca tatra tatrānavasthitaḥ |
gātra-deśe bhavaty asya śramo daurbalyam eva ca ||

І в ділянці тієї частини тіла тоді бувають нестабільна ломота й жар, а також утом а й слабкість.

47 prakṛti-sthaṁ kaphaṁ vāyuḥ kṣiṇe pitte yadā balī |
karṣet kuryāt tadā śūlaṁ saśaitya-stambha-gauravam ||

Коли сильне [фізіологічне] повітря при послабленій пітті тягне нормальну капху, тоді [це] викличе колючий біль, холод, скутість і важкість.

48 yadā 'nilaṁ prakṛti-gaṁ pittaṁ kapha-parikṣaye |
samruṇaddhi tadā dāhā śūlaṁ cāsyorapāyate ||

Коли при послабленій капсі пітта блокує [фізіологічне] повітря, що рухалося нормально, тоді з'являються жар і колючий біль.

49 śleṣmāṇaṁ hi samaṁ pittaṁ yadā vāta-parikṣaye |
sannirundhyāt tadā kuryāt satandrā-gauravaṁ jvaram ||

Коли при послабленій доші *вата* пітта зупинятиме врівноважений слиз, тоді [це] викличе лихоманку з апатією і важкістю.

50 pravṛddho hi yadā śleṣmā pitte kṣiṇe samīraṇaṁ |
rundhyāt tadā prakurvīta śītakaṁ gauravaṁ rujaṁ ||

Коли при послабленій пітті посилений слиз зупинятиме [фізіологічне] повітря, тоді з'являтимуться озноб, важкість і біль.

51 samīraṇe parikṣiṇe kaphaḥ pittaṁ samatvagam |
kurvīta sannirundhāno mṛdv-agnitvaṁ śiro-graham ||

При послабленому [фізіологічному] повітрі капха викликати зупинку нормальної пітті – слабкий вогонь [травлення], скутість голови,

52 nidrāṁ tandrāṁ pralāpaṁ ca hṛd-rogaṁ gātra-gauravam |
nakhādīnāṁ ca pītātvaṁ śthīvanāṁ kapha-pittayoḥ ||

[надмірний] сон, апатію, марення, хворобу серця, важкість кінцівок, жовтуватий відтінок нігтів тощо, а також спльовування капхи й пітті.

53 hīna-vātasya tu śleṣmā pittena sahitaś caran |
karoty arocakāpākau sadanaṁ gauravaṁ tathā ||

Але при ослабленій [доші] *вата* [й посиленіх інших дошах] слиз, що з піттою розходиться [тілом], викликає брак апетиту й нетравлення, виснаження, а також важкість,

54 hṛllāsaṁ āsyasravaṇaṁ pāṇḍutāṁ dūyanaṁ madam |
virekasya ca vaiṣamyam vaiṣamyam analasya ca ||

тахікардію, слинотечу, блідість, гарячку, шал, проблеми з кишківником і проблемами з вогнем [травлення].

55 hīna-pittasya tu śleṣmā mārutenopasaṁhitaḥ |
stambhaṁ śaityaṁ ca todaṁ ca janayaty anavasthitaṁ ||

Але при ослабленій пітті [й посиленіх інших дошах] слиз у поєднанні з [тілесним] повітрям породжують скутість і холод, нестійкий колючий біль,

56 gauravaṃ mṛdutāṃ agner bhaktāśraddhāṃ pravepanam |
nakhādīnāṃ ca śuklatvaṃ gātra-pāruṣyam eva ca ||
важкість, слабкість вогню [травлення], небажання їсти, тремор, побіління нігтів тощо й шерехатість кінцівок.

57 mārutas tu kaphe hīne pittaṃ ca kupitaṃ dvayam |
karoti yāni liṅgāni śṛṇu tāni samāsataḥ ||
Але почуй стисло про ті симптоми, які при ослабленій капсі продукує збуджена пара – [тілесне] повітря і пitta:

58 bhramam udveṣṭanam todaṃ dāhaṃ sphuṭana-vepane |
aṅga-mardaṃ parīśoṣaṃ dūyanaṃ dhūpanaṃ tathā ||
запаморочення, судоми, колючий біль, жар, ломота й тремор, біль у тілі, зневоднення, гарячка та [відчуття, ніби від тебе] йде пара.

59 vāta-pittakṣaye śleṣmā srotāṃsy apidadhad bhṛśam |
ceṣṭā-praṇāśaṃ mūrcchāṃ ca vāksaṅgaṃ ca karoti hi ||
При послаблених дошах *вата* й *pitta* слиз такий, що дуже закупорює канали і викликає припинення рухів, непритомність, втрату мови.

60 vāta-śleṣma-kṣaye pittaṃ dehaūjaḥ sraṃsayac caret |
glāniṃ indriya-daurbalyaṃ tṛṣṇāṃ mūrcchāṃ kriyā-kṣayaṃ ||
При послаблених доші *вата* й слизі *pitta* рухатиметься, знижуючи тілесний оджас¹⁵, [викликаючи] виснаження, слабкість чуттів, спрагу, непритомність і втрату активності.

61 pitta-śeṣma-kṣaye vāyur marmāṇy atinipīḍayan |
praṇāśayati saṃjñāṃ ca verpayaty athavā naram ||
При послаблених *pitta* й слизі [доша] *вата* така, що дуже тисне на життєво важливі мармани¹⁶ і руйнує свідомість або ж трусить людину.

62 doṣāḥ pravṛddhāḥ svaṃ liṅgaṃ darśayanti yathābalaṃ |
kṣīṇā jahati liṅgaṃ svaṃ samāḥ svaṃ karma kurvate ||
Посилені доші виявляють свої ознаки залежно від [своєї] сили, послаблені – втрачають свої ознаки, збалансовані – виконують свою функцію.

63 vātādīnāṃ rasādīnāṃ malānāṃ ojasas tathā |
kṣayās tatrānilādīnāṃ uktaṃ saṃkṣīṇa-lakṣaṇam ||
[Доші]: *вата* тощо; [дгату¹⁷]: життєвий сік тощо; нечистоти та оджас. [Буває] їхнє послаблення. Ознаки виснаження [дош], починаючи з [тілесного] повітря, тут [уже] описані.

64 ghaṭṭate sahate śabdaṃ noccair dravati śūlyate |
hṛdayaṃ tāmyati svalpa-ceṣṭasyāpi rasa-kṣaye ||
При послабленні життєвого соку [людина] непокоїться, не може переносити гучних звуків, [пульс] прискорюється, серце колотиться і болить навіть при найменшому навантаженні.

65 paruṣā sphuṭitāmlānā tvag rūkṣā rakta-saṃkṣaye |
māṃsa-kṣaye viśeṣeṇa sphig-grīvodara-śuṣkatā ||
При зменшенні [обсягу] крові шкіра стає шорсткою, потрісканою, в'ялою та сухою. При зменшенні [обсягу] м'язів спостерігається помітна сухість стегон, шиї та живота.

66 sandhīnāṃ sphuṭanaṃ glānir akṣṇor āyāsa eva ca |
lakṣaṇaṃ medasi kṣīṇe tanutvaṃ codarasya ca ||
При зменшеному жирі ознаки – хрускіт суглобів, виснаження та втома очей, а також худорлявість живота.

67 keśa-loma-nakha-śmaśru-dvija-prapatanam śramaḥ |
jñeyam asthi-kṣaye liṅgaṃ sandhi-śaithilyam eva ca ||
Слід знати, що при зменшенні [маси] кісток ознаки – випадіння волосся на голові, на тілі, нігтів, волосся з бороди, зубів, утома й розхитаність суглобів.

68 śīryanta iva cāsthīni durbalāni laghūni ca |
pratataṃ vāta-roḡṇi kṣīṇe majjani dehinām ||

При зменшеному кістковому мозку втілених [істот] слабкі й легкі кістки ніби ламаються [і буває] страждання від хвороб, викликаних [дошею] вата.

69 daurbalyaṃ mukha-śoṣaś ca pāṇḍutvaṃ sadanaṃ śramaḥ |
klaibyaṃ śukrāvisargaś ca kṣīṇa-śukrasya lakṣaṇam ||

Ознаки зменшеної сперми – слабкість і сухість у роті, блідість, виснаження, втома, імпотенція та брак еякуляції.

70 kṣīṇe śakṛti cāntrāṇi pīḍayann iva mārutah |
rūkṣasyonnamayan kukṣiṃ tiryag ūrdhvaṃ ca gacchati ||

При зменшенні калу [тілесне] повітря таке, що наче тисне на нутрощі й піднімає живіт, рухається вбік і вгору зневодненого [пацієнта].

71 mūtra-kṣaye mūtra-kṛchraṃ mūtra-vaivarṇyam eva ca |
pīpāsā bādhate cāsyā mukhaṃ ca pariśuṣyati ||

При зменшенні сечі – утруднене сечовипускання та зміна кольору сечі, мучить спрага. Рот цього [пацієнта] висушується.

72 malāyanāni cānyāni śūnyāni ca laghūni ca |
viśuṣkāṇi ca lakṣyante yathāsvaṃ mala-saṃkṣaye ||

При зменшенні [інших] нечистот ознаками виявляються, відповідно, спорожнілі, легкі й висушені шляхи руху нечистот.

73 bibhetti durbalo 'bhīkṣṇam dhyāyati vyathitendriyaḥ |
duśchāyo durmanā rūkṣaḥ kṣāmaś caivaujasaḥ kṣaye ||

При зменшенні ж оджасу слабосилий [пацієнт] боїться, стає занепокоєним, із чуттями, що відволікаються, нездоровим на вигляд, пригніченим, зневодненим і виснаженим.

74 hr̥di tiṣṭhati yac chuddhaṃ raktam īṣat sapītakam |
ojaḥ śarīre saṃkhyātāṃ tan nāśān nā vinaśyati ||

Жовтувата, з домішками червоного, локалізована в серці чиста [речовина] в тілі називається оджасом; втративши його, людина гине.

75 prathamam jāyate hy ojaḥ śarīre 'smiṇ charīriṇām |
sarpir varṇam madhu-rasaṃ lāja-gandhi prajāyate ||

Спочатку в тілах утілених [істот] з'являється саме цей оджас – кольору топленого масла, на смак – як мед, на запах – як смажений рис. [Таким він] з'являється.

75.1 bhramaraiḥ phala-puṣpebhyo yathā saṃbhriyate madhu |
tadvad ojaḥ sva-karmabhyo guṇaiḥ saṃbhriyate nṛṇām ||

Як бджолами збирається мед із плодів і квітів, так завдяки власним діям людей їхніми [якостями] збирається оджас.

76 vyāyāmo 'naśanam cintā rūkṣālpa-pramitāśanam |
vātātapau bhayaṃ śoko rūkṣa-pāṇam prajāgaraḥ ||

[Надмірні] фізичні вправи, піст, турботу, вживання сухої та одноманітної їжі, недоїдання, вітер і спеку, страх, смуток, терпкі напої, неспання,

77 kapha-śoṇita-śukrāṇām malānām cātivartanam |
kālo bhūtopaghātaś ca jñātavyāḥ kṣaya-hetavaḥ ||

надмірне виділення капхи, крові, сперми й [інших] нечистот, час, одержимість духами слід знати як причини виснаження.

78 guru-snigdhamla-lavaṇāny atimātram samaśnatām |
navam annam ca pānam ca nidrām āsyāsukhāni ca ||

Від надмірного вживання важких, жирних, кислих і солоних продуктів, рису [з] нового [врожаю] і [свіжих] напоїв, [надмірного] сну й гіподинамії¹⁸,

79 tyakta-vyāyāma-cintānām saṃśodhanam akurvātām |
śleṣmā pittaṃ ca medaś ca māṃsam cātipravardhate ||

уникання фізичних вправ і турбот, нездійснення очисної терапії надмірно збільшуються слиз, пітта, жир і плоть.

80 tair āvṛta-gatir vāyur oja ādāya gacchati |
yadā bastim tadā kṛcchro madhu-mehaḥ pravartate ||

Коли [тілесне] повітря, заблоковане ними на своєму шляху, притягує оджас і досягає сечового міхура, тоді розвивається важка [хвороба] – діабет.

81 sa mārūtasya pittasya kaphasya ca muhur muhuḥ |
darśayaty ākṛtiṃ gatvā kṣayam āpyāyate punaḥ ||

Знов і знов спостерігається [розлад тілесного] вітру, пітти й капхи. Оформившись, [хвороба] слабне й знову загострюється.

82 upekṣayāsyā jāyante piḍakāḥ sapta dāruṇāḥ |
māṃsaleṣv avakāśeṣu marmasv api ca saṃdhiṣu ||

При нехтуванні цим у ділянці м'язів і навіть життєво важливих місць і суглобів з'являються сім [видів] загрозливих гнійників:

83 śarāvikā kacchapikā jālinī sarṣapī tathā |
alajī vinatākhyā ca vidradhī ceti saptamī ||

шяравіка, каччхапіка, джаліні, також саршапі, аладжі й названий *віната* та сьомий – відрадгі.

84 antonnatā madhya-nimnā śyāvā kled-arug-anvitā |
śarāvikā syāt piḍakā śarāvākṛti-saṃsthitā ||

Шяравікою буде темно-червоний гнійник, формою подібна до шярави, [тобто піали] – з піднятими краями й опущеною серединою, повною гною і болю.

85 avagāḍhārti-nistodā mahā-vāstu-parigrahā |
ślakṣṇā kacchapa-prṣṭhābhā piḍakā kacchapī matā ||

Глибокий гнійник із колючим боєм, великий за об'ємом і вкорінений, гладенький, схожий на спину каччхапи, [тобто черепахи], вважається [належним до типу] *каччхапі(ка)*.

86 stabdhā sirā-jālavatī snigdhasrāvā mahāśayā |
rujā-nistoda-bahulā sūkṣma-cchidrā ca jālinī ||

Твердий, з мережею судин, густими виділеннями, великий [гнійник] із сильним колючим боєм і дрібними отворами називають терміном *джаліні* – [“сітчастий”].

87 piḍakā nātimahatī kṣiprapākā mahā-rujā |
sarṣapī sarṣapābhābhīḥ piḍakābhīḥ citā bhavet ||

Не дуже великий гнійник, що швидко гноїться і дуже болючий, оточений гнійничками, схожими на саршапу, [тобто гірчицю], буде зватися *саршапі*.

88 dahati tvacam utthāne tṛṣṇā-moha-jvara-pradā |
visarpaty anīṣaṃ duḥkhād dahaty agnir ivālaḥ ||

[Те, що] спочатку обпікає шкіру, викликаючи спрагу, марення та лихоманку, безперервно розповзається, і від страждань [хворий відчуває, що хвороба] пече, мов вогонь, – *аладжі*.

89 avagāḍha-rujā-kledā prṣṭhe vāpy udare 'pi vā |
mahatī vinatā nīlā piḍakā vinatā matā ||

Великий, глибокий, болючий, вологий, синюватий гнійник на спині чи й на животі вважається [належним до типу] *віната*.

90 vidradhiṃ dvi-vidhām āhur bāhyām ābhyantarīm tathā |
bāhyā tvak-snāyu-māṃsothā kaṇḍarābhā mahā-rujā ||

[Знавці] сказали, що *відрадгі* буває двох різновидів. [Перший] – зовнішній (той, що з'являється на шкірі, сухожиллях і м'язах), подібний до жили, дуже болючий.

91 śītakāṇṇa-vidāhy-uṣṇa-rūkṣa-śuṣkātibhojanāt |
viruddhājīrṇa-saṃkliṣṭa-viṣamāsātmīya-bhojanāt ||

Від надмірного споживання холодної, гострої, гарячої, терпкої їжі; від споживання несумісних [видів їжі], сирої [їжі], зіпсованої, подразної, непідхожої;

92 vyāpanna-bahu-madyatvād vega-saṁdhāraṇāc chramāt |
jīhma-vyāyāma-śayanād atibhārādhva-maithunāt ||
від убивчого зловживання алкоголем, від придушення природних потягів, від
утоми, через скручені пози під час фізичних вправ та сну, від надмірних вантажів,
подорожей та сексу,

93 antaḥśarīre māṁsāsrg āviśanti yadā malāḥ |
tadā saṁjāyate granthir gambhīrasthaḥ sudāruṇaḥ ||
коли всередині тіла в плоть і кров потрапляють нечистоти, тоді з'являється лока-
лізований вглибині дуже жакливий вузол.

94 hr̥daye klomni yakṛti plīhni kukṣau ca vṛkkayoḥ |
nābhyām vaṁkṣaṇayor vāpi bastau vā tīvra-vedanaḥ ||
[Він спричиняє] сильний біль у серці, горлі, печінці, селезінці, шлунку та нирках
або й у пупку, паху чи сечовому міхурі.

95 duṣṭa-raktātīmātratvāt sa vai śīghraṁ vidahyate |
tataḥ śīghra-vidāhitvād vidradhīty abhidhīyate ||
Від надмірної кількості забрудненої крові він швидко запалюється. Тому він на-
зивається *відрадгі* – через швидке запалення.

96 vyadha-ccheda-bhramānāha-śabda-sphurāṇa-sarpaṇaiḥ |
vātikīm paittikīm tṛṣṇā-dāha-moha-mada-jvaraiḥ ||
[Гнійник типу] *вата* [розпізнається] за колючим чи ріжучим [болем], запаморо-
ченням, закрепами, звуками, пульсацією та розповзанням. [Гнійник типу] *нітта*
[розпізнається] за спрагою, жаром, маренням, токсемією і лихоманкою.

97 jṛmbhotkleśāruci-stambha-śītakaiḥ ślaiṣmikīm viduḥ |
sarvāsu ca mahac chūlaṁ vidradhīṣūpajāyate ||
[Гнійник, тип якого] слизовий, [розпізнається] за позіханням, скутістю, ознобом.
[Ось такі їхні ознаки] відомі. І в усіх [випадках наявності гнійника типу] *відрадгі*
з'являється сильний біль.

98 śastrāstrair bhidyata iva colmukair iva dahyate |
vidradhī vyamlatā yātā vṛścikair iva daśyate ||
Коли [гнійник типу] *відрадгі* дозрів – [пацієнт] ніби пронизаний ножами й стрі-
лами, наче обпікається жаринами, мов жалиться скорпіонами.

99 tanu rūkṣāruṇaṁ śyāvaṁ phenilaṁ vāta-vidradhī |
tila-māṣakulatthoda-sannibhaṁ pitta-vidradhī ||
[Виділення] з гнійника [типу] *вата-відрадгі* негусті, нежирні, червонувато-ко-
ричневі, коричневі та пінисті. [Виділення] з гнійника [типу] *нітта-відрадгі* подібні
до відвару кунжуту чи коров'ячого гороху.

100 ślaiṣmikī sravati śvetaṁ picchilaṁ bahalaṁ bahu |
lakṣaṇaṁ sarvam evaitad bhajate sānnipātikī ||
[З гнійника, тип якого] слизовий, тече багато світлого, слизького, густого. При
змішаному типі усі ці ознаки поєднуються.

101 athāsāṁ vidradhīnāṁ sādhyāsādhyatva-viśeṣa-jñānārthaṁ sthāna-kṛtaṁ liṅga-
viśeṣaṁ upadekṣyāmaḥ
tatra pradhāna-marma-jāyāṁ vidradhyāṁ hr̥d-ghaṭṭana-tamaka-pramoha-kāsa-
śvāsāḥ
kloma-jāyāṁ pipāsā-mukha-śoṣa-galagrahāḥ
yakṛj-jāyāṁ śvāsaḥ plīha-jāyāṁ ucchvāso parodhaḥ
kukṣi-jāyāṁ kukṣi-pārśvāntarāṁsa-sūlaṁ vṛkka-jāyāṁ prṣṭha-kaṭi-grahaḥ
nābhi-jāyāṁ hikkā vaṁkṣaṇa-jāyāṁ sakthisādaḥ
basti-jāyāṁ kṛcchra-pūti-mūtra-varcastvaṁ ceti ||

Тепер заради знання відмінностей між цими виліковними й невиліковними [гній-
никами типу] *відрадгі* пояснимо специфічні ознаки залежно від їхнього розташу-
вання. Коли [гнійник типу] *відрадгі* з'явився в головному життєво важливому місці,

[тоді будуть] тріпотіння серця, задишка, умлівання, кашель та задишка. Коли з'явився в горлі – спрага, сухість у роті та спазм у горлі. Коли з'явився в печінці – задишка; коли з'явився в селезінці – утруднене дихання. Коли з'явився в животі – біль у животі й боку, до плеча. Коли з'явився в нирках – спостерігається скутість спини та попереку. Коли з'явився в пупку – гикавка; коли з'явився в паху – слабкість стегна. Коли з'явився в сечовому міхурі – болісні [сечовипускання і дефекація], а також гнилісність сечі й калу.

102 pakva-prabhinnāsūrdhva-jāsu mukhāt srāvaḥ sravati
adho-jāsu gudāt ubhayatas tu nābhi-jāsu ||

При дозріванні й [розкритті внутрішніх гнійників], розташованих у верхній частині тіла, виділення витікають з рота; розташованих у нижній частині – з ануса, а розташованих у середній частині – обома [шляхами].

103 āsām hr̥n-nābhi-bastijāḥ paripakvāḥ sānnipātikī ca maraṇāya
śeṣāḥ punaḥ kuśalam āsu-pratikāriṇaṁ cikitsakam āsādyopasāmyanti |
tasmād acirothitām vidradhīm śastra-sarpa-vidyud-agni-tulyām sneha-virecanair
āśvevopakramet sarvaśo gulmavac ceti ||

З них дозрілі, що з'явилися в серці, у пупку та в сечовому міхурі, а також змішаного типу, [призводять до] смерті. Решта, [якщо їм] негайно стане протидіяти вмілий лікар, виліковуються. Тому нехай [лікар] швидко лікує подібний до зброї, змії, блискавки чи вогню виниклий [гнійник типу] *відрадгі* промасленням і віречаною¹⁹ – так само, як гулму²⁰.

bhavanti cātra

І ще:

104 vinā prameham apy etā jāyante duṣṭa-medasaḥ |
tāvac caitā na lakṣyante yāvad vāstu-parigrahaḥ ||

Навіть без діабету ці [гнійники] з'являються в патологічно гладкого [пацієнта]. Але вони не виявляються доти, поки не стануть великими.

105 śarāvikā kacchapikā jālinī ceti duḥsahāḥ |
jāyante tā hy atibalāḥ prabhūta-śleṣma-medasaḥ ||

[Гнійники типу] *шяравіка*, *каччханіка* й *джаліні* нестерпні. Вони дуже інтенсивно розвиваються в людини з надлишковим слизом і жиром.

106 sarṣapī cālaḥ caiva vinatā vidradhī ca yāḥ |
sādhyaḥ pittolbaṇāstās tu saṁbhavanty alpa-medasaḥ ||

Однак [гнійники] негладкої людини, що виникають через надлишок пітти й належать до типів *саршані*, *аладжі*, *віната* й *відрадгі*, виліковні.

107 marmasv amse gude pāṇyoḥ stane sandhiṣu pādayoḥ |
jāyante yasya piḍakāḥ a pramehī na jīvati ||

Діабетик, у якого гнійники з'являються в життєво важливих місцях, у плечі, анусі, руках, грудях, суглобах і ногах, не виживає.

108 tathānyāḥ piḍakāḥ santi rakta-pītāsitaruṇāḥ |
pāṇḍurāḥ pāṇḍu-varṇāś ca bhasmābhā mecaka-prabhāḥ ||

Також є інші гнійники: червоні, жовті, чорні, бордові, сірі й жовтуваті, попелясті, чорні на вигляд.

109 mṛdvyas ca kaṭhinās cānyāḥ sthūlāḥ sūkṣmās tathāparāḥ |
mandavegā mahāvegāḥ svalpa-śūlā mahā-rujaḥ ||

[Деякі] м'які, а деякі тверді. Також [одні] великі, а інші маленькі. [Якісь] розвиваються швидко, [якісь] – повільно. [Котрісь] трохи поболюють, [котрісь] дуже болючі.

110 tā buddhvā mārutādīnāṁ yathāsvair hetu-lakṣaṇaiḥ |
brūyād upacarec cāśu prāḡ upadrava-darśanāt ||

Діагностувавши їх відповідно до їхніх причин і за ознаками [дош], починаючи з [доші] *вата*, нехай [лікар] оголосить [результат дослідження] і швидко лікує їх, поки не видно ускладнень.

111 *tr̥ṣvāsa-māmsa-saṃkotha-moha-hikkāmada-jvarāḥ |*
vīsarpa-marma-saṃrodhāḥ piḍakānām upadravāḥ ||

Ускладнення від гнійників: спрага, задишка, втрата м'язів, лущення плоті, марення, гикавка, токсемія, лихоманка, бешихове запалення, блокада життєво важливих частин тіла.

112 *kṣayaḥ sthānaṃ ca vṛddhiś ca doṣāṇām tri-vidhā gatiḥ |*
ūrdhvaṃ cādhaś ca tiryak ca vijñeyā tri-vidhāparā ||

Зменшення, стабілізація та збільшення – троїстий шлях [варіювання] дош. Вгору, вниз, уперек – [ці види руху слід знати як] три інші.

113 *tri-vidhā cāparā koṣṭha-śākhā-marmāsthi-sandhiṣu |*
ity uktā vidhi-bhedena doṣāṇām tri-vidhā gatiḥ ||

І ще три інші – [1] нутрощі, [2] периферійна система, [3] життєво важливі частини тіла і зчленування кісток²¹.

Так за різною класифікацією описаний троїстий шлях дош.

114 *caya-prakopa-praśamāḥ pittādīnām yathākramam |*
bhavanty ekaikaśaḥ ṣaṭsu kāleṣv abhrāgamādiṣu ||

Накопичення, збудження і заспокоєння [дош], починаючи з пітти, бувають одне за одним протягом шести пір року²², починаючи з приходу хмар [із початком сезону дощів].

115 *gatiḥ kāla-kṛtā caiśa cayādyā punar ucyate |*
gatiś ca dvi-vidhā dṛṣṭā prākṛtī vaikṛtī ca yā ||

І цей хід [тих процесів], починаючи з накопичення, вважається спричиненим часом. І хід побачений як двоякий: природний і той, що патологічний.

116 *pittād evoṣmaṇaḥ paktir narāṇām upajāyate |*
tac ca pittam prakupitam vikārān kurute bahūn ||

В [організмі] людей травлення відбувається від тепла пітти, а [коли] ця пітта збуджена, [тоді вона] викликає багато розладів.

117 *prākṛtas tu balaṃ śleṣmā vikṛto mala ucyate |*
sa caivaujaḥ smṛtaḥ kāye sa ca pāpmapadīsyate ||

І слиз у природному стані – сила, а зіпсований називається нечистотами. Той [слиз у природному стані] відомий як оджас у тілі, і той [самий, але зіпсований слиз] названий проблемою.

118 *sarvā hi ceṣṭā vātena sa prāṇaḥ prāṇinām smṛtaḥ |*
tenaiva rogā jāyante tena caivoparudhyate ||

Усі рухи [здійснюються дошею] *вата*. Вона названа життям живих [істот]. [Але] саме нею, [коли вона зіпсована], породжуються хвороби й саме нею припиняється [життя істот].

119 *nityaṃ sannihitāmitraṃ samīkṣyātmānam ātmavān |*
nityaṃ yuktaḥ paricared icchann āyur anitvaram ||

Нехай той, хто володіє собою і хоче [собі] нескороченого віку, побачивши себе постійно оточеним недругами²³, завжди уважно піклується [про здоров'я].

tatra ślokaḥ

Підсумкові вірші

120 *śiro-rogaḥ sahr̥d-rogaḥ rogā māna-vikalpajāḥ |*
kṣayaḥ sapīḍakāś cōktā doṣāṇām gatiḥ eva ca ||

Хвороби голови, хвороби серця, хвороби, породжені варіаціями співвідношень [дош], виснаження і гнійники та шлях дош описані

121 kiyantaḥ śirasīye 'sminn adhyāye tattva-darśinā |
jñānārtham bhiṣajā caiva prajānām ca hitaiṣinā ||

заради [поширення] знань доброзичливцем людства, лікарем, що бачить істину, у цій главі “Скільки [є хвороб] голови”.

ity agniveśa-kṛte tantre caraka-pratisamśkrte śloka-sthāne kiyantaḥ śirasīyo nāma saptadaśo 'dhyāyah ||

Так у трактаті Агніवेशі, відтвореному Чаракою, у розділі “Загальні положення” закінчується сімнадцята глава, що має назву “Скільки [є хвороб] голови”.

¹ “Кого Я люблю, тому докоряю й караю того” (Об’явлення св. Івана Богослова 3.19).

² К. М. Гангулі пояснює, що māna-vikalpa-jāḥ означає “born of variations in respect of quantity”.

³ Агніवेशа названий тут Гутаšяवेशею (hutāśaveśa) тому, що Гутаšя (hutāśa) – одне з імен бога вогню (agni).

⁴ Чакрапанідатта стверджує в коментарі, що тут ідеться про всі розлади сечовидільної системи.

⁵ Пор. із рукописом XVI ст. “Risalah Kamal Pasha-Zade fi tafsir ayat 1al-Nur”: “Лікарі Індії, Риму й Персії зійшлися на тому, що хвороби виникають від шести речей: частих статевих зносин, безсоння вночі, надмірного сну вдень, пиття води уночі, наїдання до ситості й стримування сечового міхура”. (За переклад подяка доценту Фрайбурзького університету Михайлові Якубовичу).

⁶ *Прана* (rgāṇa) – “повітря життя” в організмі. Згідно із “Сушрута-самгітою” (2.1.7–11), прана в загальному сенсі поділяється на такі складники: (1) прану у вузькому сенсі – пов’язану з ротом течію, що забезпечує дихання і ковтання та загальну підтримку функцій тіла; (2) спрямовану вгору удану (udāna), що породжує мову; (3) саману (samāna), що забезпечує потрібну кількість повітря для внутрішнього “вогню травлення”; (4) в’яну (vyāna), що пронизує усе тіло й відповідає за скорочення м’язів; (5) апану (arāṇa), пов’язану з ану-сом та орієнтовану вниз течію, що виводить із тіла продукти життєдіяльності.

⁷ Складне слово ardhāvabhedaka (ardha + avabhedaka) означає “той/те, що ділить навпіл”. Цікаво, що медична назва мігрені – *гемікранія*, від грецького ἡμι (“половина”) і κρανίον (“голова”). Справді, мігрень – це біль, що відчувається зазвичай в одній половині голови.

⁸ К. М. Гангулі вважає, що тут має бути не rānāt (“від пиття”), а ghrāṇāt – “від вдихання” (гострих запахів).

⁹ К. М. Гангулі зауважує, що дехто читає amlabhojanaiḥ (“вживанням кислого”), а не al-rabhojanaiḥ (“недоїданням”). Однак в усіх доступних нам виданнях надруковано atibhojanaiḥ (“переїданням”).

¹⁰ У вірші 23 було сказано, що запаморочення з’являється від зіпсованої пітти.

¹¹ Словникове значення слова daur-gatya – “бідність”, “злидні”, “скрута”. Можливо, мається на увазі, що гельмінти в голові – хвороба низів суспільства. Якщо перекласти зовсім буквально – “стан, коли кепсько йдуть [фінансові справи]”, тому Пріяврат Шарма переклав “важкістю пересування”. У виданні [Agniveśa’s Caraka Samhita 2008] перекладено “смородом”, що могло б здатися дивним, якби так не було перекладено у виданні [Charaka Samhita 1949], де надруковано daurgandhya. Так само надруковано у виданні [The Charaka-Samhita... 1897].

¹² За інформацією К. М. Гангулі, дехто тут читає не svedaḥ, а dāhaḥ – “відчуття жару”. Тоді під ним тут слід було б розуміти палючий жар в усьому тілі, а не в серці (про яке сказано в першому рядку).

¹³ Згідно з К. М. Гангулі, словом stimita-bhārika названо відчуття, ніби серце обгорнуте мокрою тканиною, що створює враження важкості й тиску.

¹⁴ В усіх виданнях, крім [The Charaka-Samhita... 1897], цей рядок взято в дужки.

¹⁵ *Оджас* (ojas) – життєздатність, енергія організму; саяво. Див. вірш 74.

¹⁶ *Мармани* (marman; наз. відмінок marma) – життєво важливі органи або точки на тілі, пов’язані з ними.

¹⁷ *Дгату* (dhātu) – сім складників тіла: gasa (життєвий сік), rakta (кров), māṃsa (м'язи), medha (жир), asthi (кістки), majjā (кістковий мозок), śukra (сім'я). Іноді до цього переліку додаються ще волосся, шкіра й сухожилля.

¹⁸ Згідно зі словником Монье-Вільямса (що посилається саме на “Чарака-самгіту”), āsyāsukha – “[те, від чого] неприємний смак у роті” (āsyā + asukha). Однак автори всіх відомих нам англійських перекладів, розуміючи це складне слово як āsyā-sukha (“зручне сидіння”), пишуть про “малорухливий спосіб життя”.

¹⁹ Зазвичай віречаною (virecana) називають очищення кишківника проносним засобом (або саме проносне), але в четвертій главі так назване також і зілля для викликання блювоти.

²⁰ Згідно зі словником, гулма (gulma) – хронічне збільшення селезінки або будь-яких залоз у черевній порожнині.

²¹ Пор. з 1.11.48.

²² В Індії розрізняють шість пір року, які мають такі санскритські назви: *śiśīra* (śiśīra) – пізня зима, місяці мага (māgha, січень-лютий) і пхалгуна (phālguna, лютий-березень), *vasanta* (vasanta) – весна, місяці чайтра (cāitra, березень-квітень) і вайшьякха (vaiśākha, квітень-травень), *grīṣma* (grīṣma) – літо, місяці дж'яйшта (jyāiṣṭha, травень-червень) і ашадга (aśādhā, червень-липень), *varṣā* (varṣā) – сезон дощів, місяці шравана (śrāvaṇa, липень-серпень) і бгадрава (bhādrava, серпень-вересень), *śarat* (śarat) – осінь, місяці ашвіна (āśvina, вересень-жовтень) і карттіка (kārttika, жовтень-листопад), *hemanta* (hemanta) – рання зима, місяці маргашірша (mārgaśīrṣa, листопад-грудень) і пауша (pauṣa, грудень-січень).

²³ Тут недругами названі хвороби.

REFERENCES

Agniveśa's Caraka Saṃhita. Text with English Translation and Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta's Āyurveda Dīpikā, in seven volumes (2008), by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash, Vol. 1, Chowkhamba Press, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Al-Beruni's India: An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws, and Astrology of India about 1030 AD (1910), an English Language Edition with Notes and Indices by Dr. Edward C. Sachau in two volumes, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd, London.

Burba D. (2018), “Praktychna transkryptsiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>

Caraka-saṃhitā. Agniveśa's Treatise Refined and Annotated by Caraka and Redacted by Drḍhabala (2014), Text with English, revised and enlarged edition, Vol. I, Edited and translated by Priyavrat Sharma, Chaukhambha orientalia, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Charaka-Saṃhita (1893), Translated into English [by K. M. Ganguli], Published by Kaviraj Avinash Chandra Kaviratna, Parts VI–VII, Corinthian Press, Calcutta.

Charaka Saṃhita: in six volumes (1949), Edited by Sri Gulabkunverba Ayurvedic Society, with introduction, commentary and indices including English, Hindi and Gujarati translations, Vol. 2, Ayurveda Mudranalay, Jamanagar. (Partly in Sanskrit).

Caraka Saṃhita (Agniveśa Saṃhita as Revised by Caraka and Drḍhabala), with Āyurveda Dīpikā, the Commentary of Cakrapāṇi Datta (1941), Vaidya Jādavaji Trivikramji Ācārya (ed.), Third edition, Satyabhāmābhāi Pāndurang, Bombay. (In Sanskrit).

Charaka Saṃhita. Handbook on Ayurveda, in two vols (2003), Gabriel Van Loon (ed.), Vol. 1, Morrisville, Lulu Inc.

Fil Y. and Karpitsky M. (2024), “ISKCON v Ukraini: vidpovid na vyklyky rosiisko-ukrainskoi viiny”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 87–105. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.04.087>

Priyadarajan Rāy and Hirendra Nath Gupta (1965), *Caraka Saṃhita (a Scientific Synopsis)*, National Institute of Sciences of India, New Delhi.

The Charaka-Saṃhita by Mahamuni Agnibhesha, Revised by Maharshi Charaka (1897), Kabiraj Debendranath Sen and Kabiraj Upendranath Sen (compl. and ed.), Dhanvantari Meśin Yantra, Calcutta. (In Sanskrit).

The Charakasamhitā of Agniveśa Revised by Charaka and Dridhabala (1937), Sāhitya Āyurvedācharya Pandit Tārādatta Patna (ed.), Pt. I, Benares, Vidyavilas Press. (In Sanskrit).

The Sacred Kurral of Tiruvalliva-nayanar with Introduction, Grammar, Translation Notes, Lexicon and Concordance (In which are reprinted Fr. Beschi's and F. W. Ellis versions) (1990), English translation and commentary Rev. G. U. Pope, Asian educational services, New Delhi and Madras.

ЧАРАКА-САМГІТА. Розділ 1, глава 17 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено переклад сімнадцятої глави першого розділу фундаментального санскритського трактату з аюрведи (традиційної індійської медицини) “Чарака-самгіта”. (Попередні глави див. в попередньому номері журналу “Східний світ”, номерах 2–4 минулого року та номерах за 2017 рік). Переклад має велике значення для ознайомлення українського читача не лише з медичними концепціями та побутом Давньої Індії, а й з її релігійно-філософськими доктринами.

У сімнадцятій главі йдеться про хвороби голови, хвороби серця і сім видів гнійників. Класифікація гнійників проведена за формою, кольором і локалізацією. До хвороб голови зараховані мігрень, нежить, захворювання рота, носа, очей та вух, запаморочення, параліч обличчя, тремор голови, спазм горла, шиї або щелеп та “різні інші хвороби”. Головною причиною хвороб в аюрведі вважається дисбаланс *дош* – аналогів гуморів, що згадуються в працях Гіппократа. Також у главі описаний такий фантастичний складник організму, як *оджас*: “Жовтувата, з домішками червоного, локалізована в серці чиста речовина в тілі називається оджасом; втративши його, людина гине”. Але водночас у главі названі цілком раціональні причини патологічного “розбалансування” міфічних дош: нездорове харчування, надмірні фізичні навантаження чи, навпаки, гіподинамія, емоційний стан тощо.

Цікаво, що той, хто страждає від серйозного захворювання, у главі мимохідь названий грішником. Це є свідченням наївної теології давнини, згідно з якою люди страждають за свої гріхи. Автор закликає читача завжди піклуватися про своє здоров’я, бо кожна людина оточена хворобами, мов ворогами. Завершується глава підсумковим переліком її змісту.

Ключові слова: античність; аюрведа; Індія; переклад; самгіта; санскрит; терапія; Чарака

Переклад надійшов до видання 12.10.2025

Прийнято до друку після рецензування 28.10.2025

Опубліковано 28.11.2025